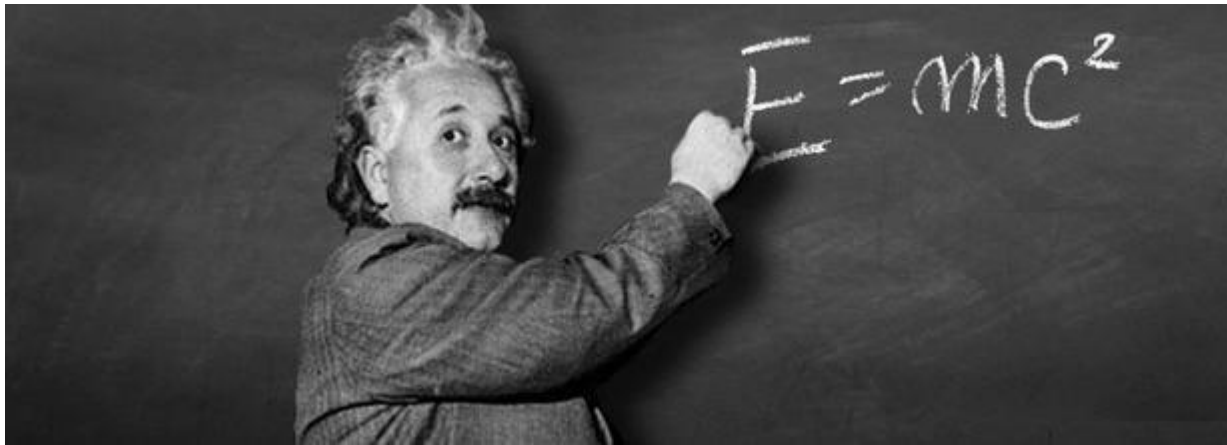

EINSTEINOVA RELATIVITA

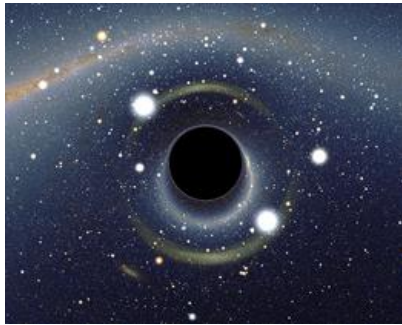
Pavel Stránský

Ústav částicové a jaderné fyziky
Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy

www.pavelstransky.cz

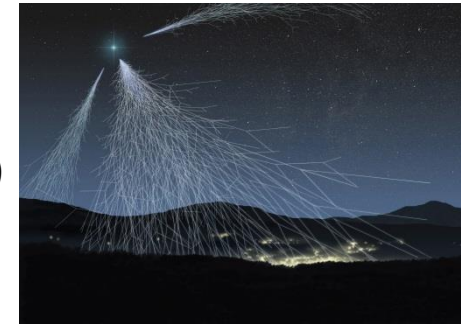

Kde se setkáme s efekty teorie relativity?

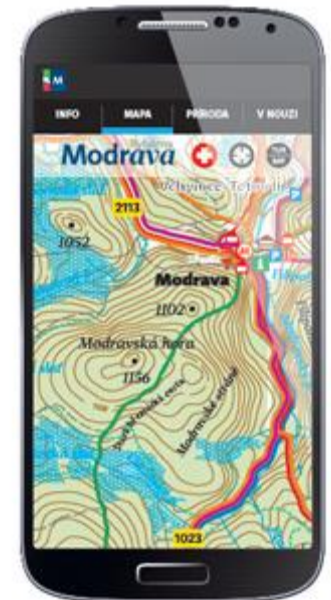
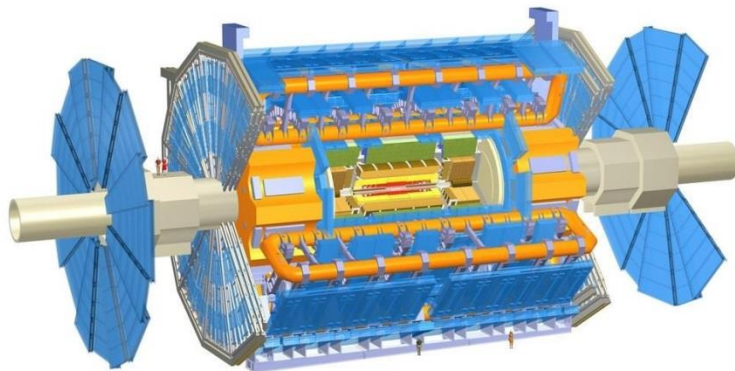
1. Vesmír

- velké hmotnosti (silná gravitační pole)
- velké rychlosti a vzdálenosti

2. Laboratoř

- zkoumání nových vlastností hmoty
- Higgsův boson na urychlovači v CERNu

3. Každodenní život - GPS

- velmi přesná měření času a místa

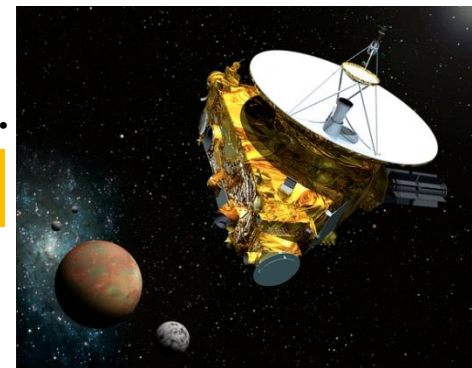
Aristoteles (4. století př.n.l.)

- Přirozeným stavem věcí je klid, nehybnost.
- Věci se pohybují díky silám.

Galileo Galilei (počátek 17. století)

- Nebrzděný rovnoměrný přímočarý pohyb je trvalý, přirozený.
- Klid je jen speciální případ pohybu.
- Jsou to síly tření, které způsobují, že se pohyb zastaví.
- Nepůsobí - li síly inerciální vztažná soustava

sonda New Horizons na cestě k Plutu

Galileův princip relativity:

Všechny inerciální soustavy jsou rovnocenné.

Platí v nich stejné přírodní zákony.

Pohybují se vůči sobě rovnoměrně přímočaře.

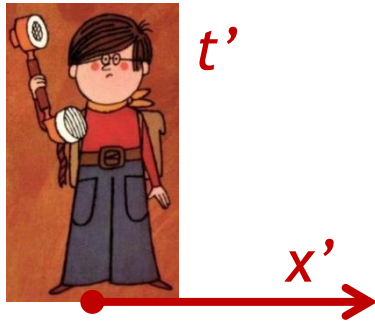

Důsledek:

Rychlost a poloha jsou relativní:
Má smysl udávat jen ve vztahu k něčemu

Galileova transformace

- přechod od jedné inerciální vztažné soustavy do jiné

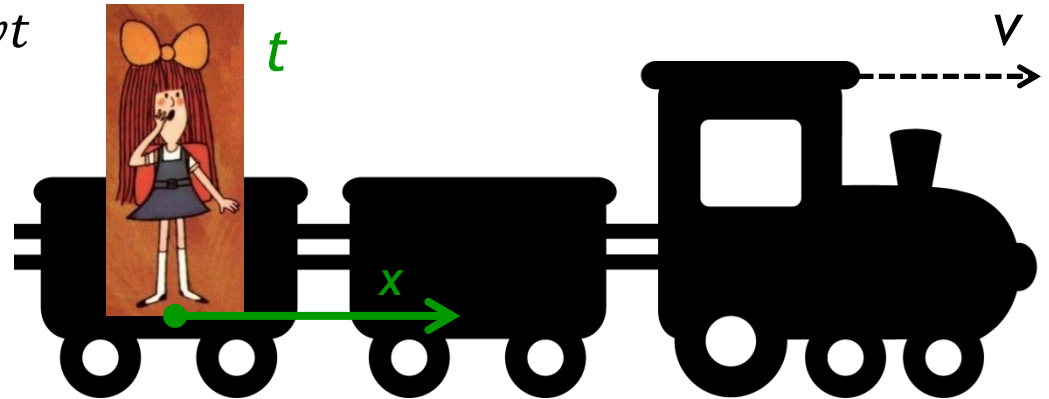

$$x' = x + vt$$

$$y' = y$$

$$z' = z$$

$$t' = t$$

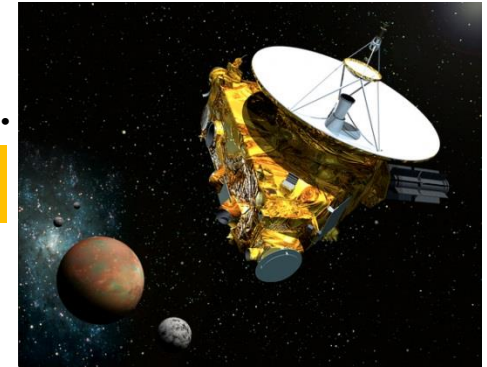
Aristoteles (4. století př.n.l.)

- Přirozeným stavem věcí je klid, nehybnost.
- Věci se pohybují díky silám.

Galileo Galilei (počátek 17. století)

- Nebrzděný rovnoměrný přímočarý pohyb je trvalý, přirozený.
- Klid je jen speciální případ pohybu.
- Jsou to síly tření, které způsobují, že se pohyb zastaví.
- Nepůsobí - li síly inerciální vztažná soustava

sonda New Horizons na cestě k Plutu

Galileův princip relativity:

Všechny inerciální soustavy jsou rovnocenné.
Platí v nich stejné přírodní zákony.
Pohybují se vůči sobě rovnoměrně přímočaře.

Albert Einstein (počátek 20. století)

Princip konstantní rychlosti světla:

Světlo se ve všech inerciálních soustavách pohybuje stejnou konečnou rychlostí $c = 300\,000$ km/s.

Experimentálně ukázáno

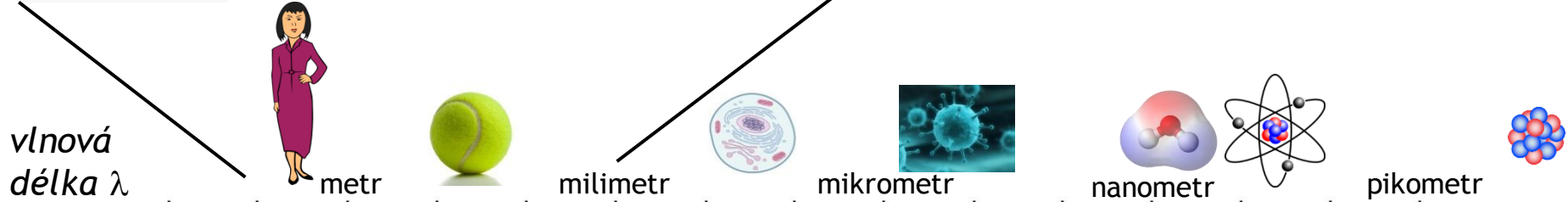
- Fizeau 1850
- Michelson-Morley 1880'

Co je světlo?

1. Světlo je vlnění - Elektromagnetické vlnění

$$\frac{1}{c^2} = \epsilon_0 \mu_0$$

700 nm   600 nm   500 nm   400 nm

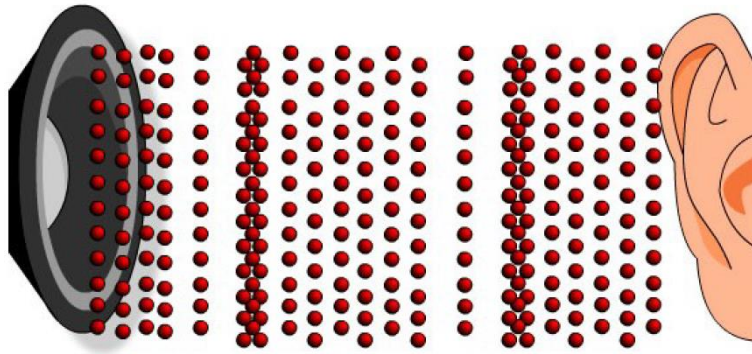

Vztah mezi vlnovou délkou λ a frekvencí f

$$\lambda = \frac{c}{f}$$

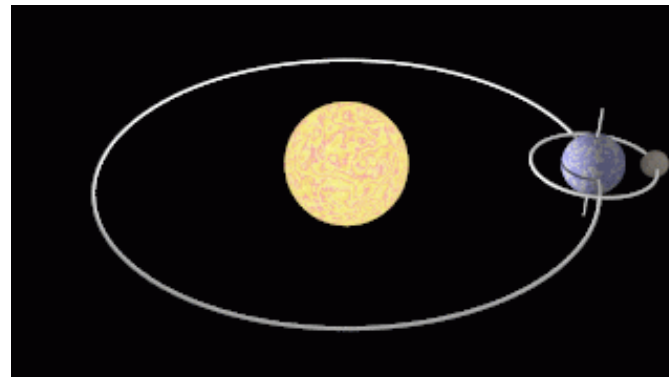
2. Světlo se šíří prázdným prostorem

zvuk - vzduch, voda, kov...

světlo - éter, který vyplňuje veškerý prostor?

Pokud by tomu tak bylo, rychlost světla by byla ve všech směrech stejná jen v soustavě, vůči které by se éter nepohyboval.

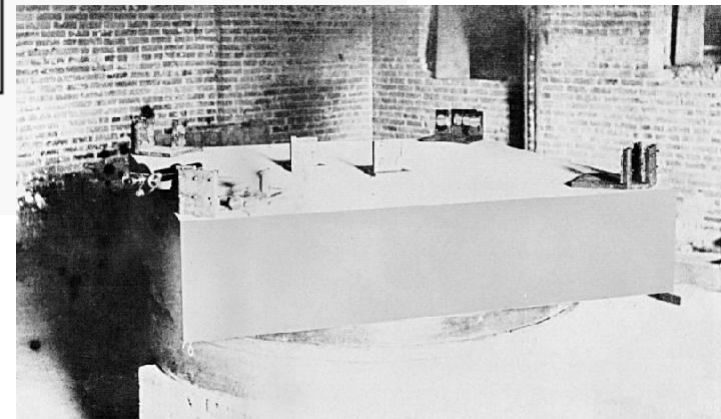
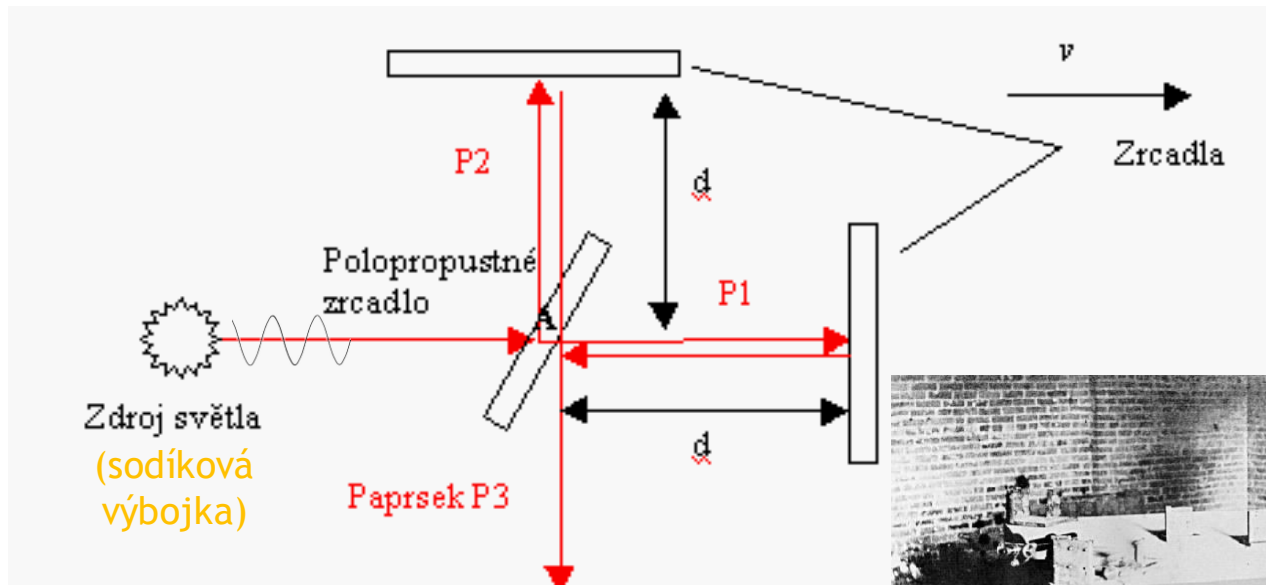

rychlost obíhání
Země kolem Slunce
= 30 km/s

2. Světlo se šíří prázdňým prostorem

Princip Michelsonova-Morleyova experimentu (1881)

pozorovatel

optické dráhy paprsků: **stejně**

různě

Experiment ukázal, že světlo se šíří všemi směry stejně rychle, a zpochybnil tak existenci éteru.

3. Světlo je kvantované

- fotony - každý přenáší energii $E = hf$

$$h = 6,6 \cdot 10^{-34} \text{ Js}$$

Planckova konstanta

Energie v elektronvoltech

$$E[\text{eV}] = E[\text{J}] \cdot e$$

$$e = 1,6 \cdot 10^{-19} [\text{C}]$$

elementární elektrický náboj

(energie, kterou získá elektron, je-li urychlen napětím 1 volt)

Červené světlo (příklad)

Vlnová délka 700 nm $\longrightarrow$ frekvence 430 THz $\longrightarrow$ energie fotonů 1,8 eV

Co je světlo?

Světlo je kvantované elektromagnetické vlnění, které se šíří prázdným prostorem (vakuum) pro každého pozorovatele stejnou konečnou rychlostí

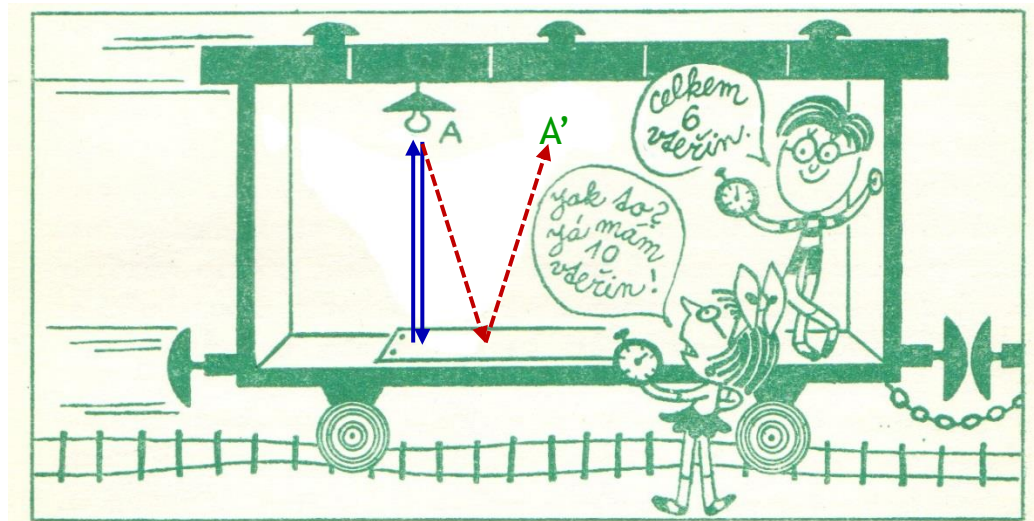
$$c = 299\,792\,458 \text{ m/s}$$

Důsledky principu
konstantní rychlosti světla
(efekty speciální teorie relativity)

Čas

Einsteinův expres

- má extrémní rozměry a jede stálou extrémní rychlostí $v = 240\,000\text{ km/s}$

Kluk ve vlaku

$$\begin{aligned} \text{dráha světla} &= 2 \times \text{výška vagónu} \\ &= 1\,800\,000\text{ km} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{kluk naměří čas} &= \text{dráha světla} / c \\ &= 6\text{ vteřin} \end{aligned}$$

Dívka na nástupišti

dráha, kterou vlak urazí za 5 vteřin (1 200 000 km)

dráha, kterou světlo urazí za 5 vteřin (1 500 000 km)

výška vagónu podle Pythagorovy věty:

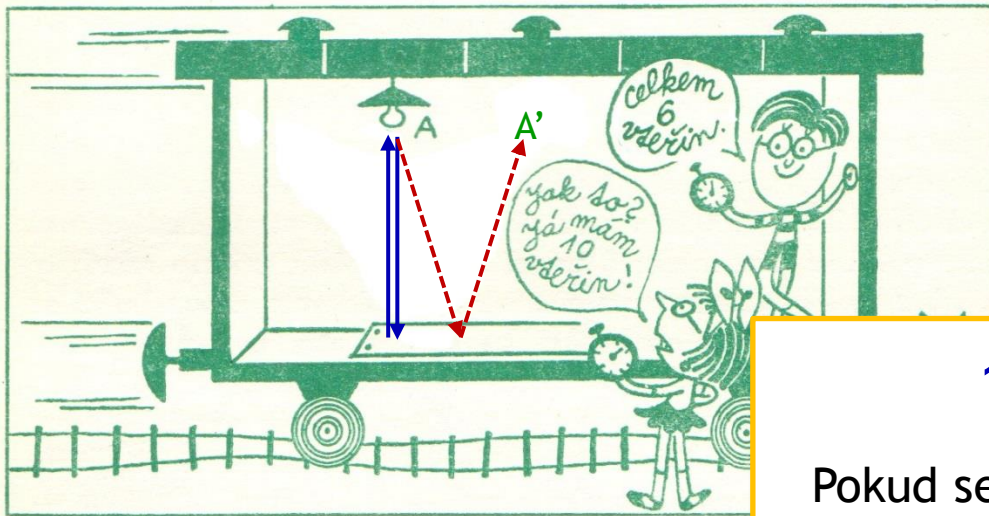
$$h = \sqrt{1500000^2 - 1200000^2}\text{ km} = 900000\text{ km}$$

Čas

Einsteinův expres

- má extrémní rozměry a jede stálou extrémní rychlostí $v = 240\,000\text{ km/s}$

Kluk ve vlaku

dráha světla = 2 x výška vagónu
= 1 800 000 km

Dívka na nástupišti

dráha, kterou vlak urazí za 5 vteřin (1 200 000 km)

dráha, kterou světlo urazí za 5 vteřin (1 500 000 km)

výška vagónu pod

$$h = \sqrt{1500000^2 - 1200000^2}$$

1. Dilatace času

Pokud se nějaká věc pohybuje vůči mně rychlostí v , plyne pro ni čas pomaleji.

$$t_d = \gamma t_k$$

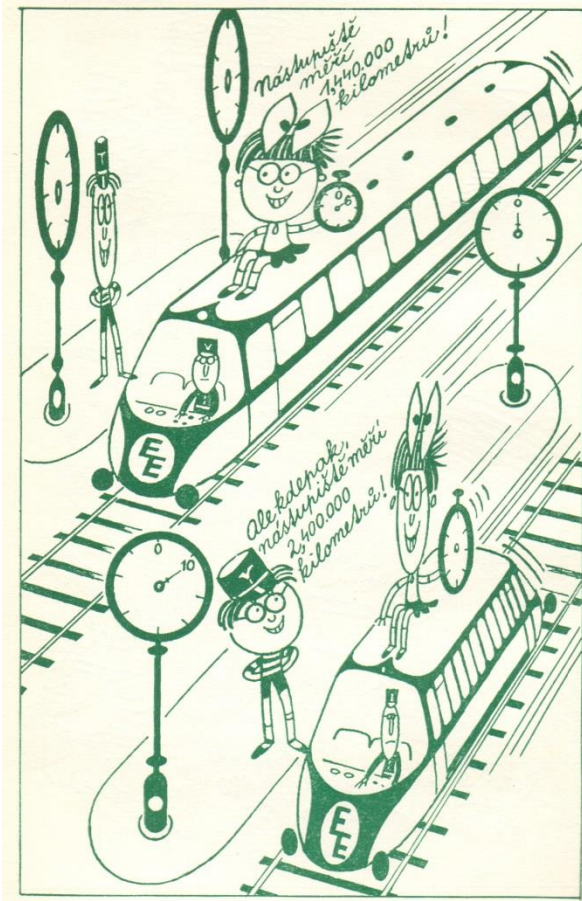
$$\gamma = \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} \geq 1$$

Lorenzův faktor

Rozměry

Einsteinův expres

- má extrémní rozměry (délka 2 400 000 km) a míjí stejně dlouhé nástupiště
- jede stálou extrémní rychlostí $v = 240\,000$ km/s

Dívka ve vlaku

- podle údajů staničních hodin projede nástupiště od začátku do konce za 10 vteřin
- její hodiny však ukážou 6 vteřin - nástupiště, které se vůči ní pohybuje, uvidí kratší

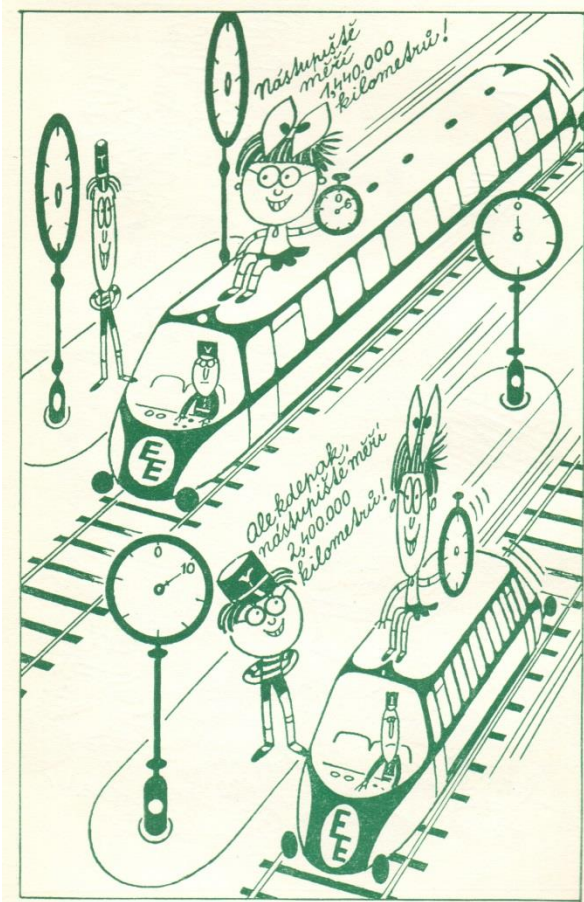
Kluk na nástupišti

- mezi vjezdem začátku a konce vlaku do nádraží uplyne ve vlaku 10 vteřin
- nádraží se však vůči vlaku pohybuje a na nástupišti uplyne jen 6 vteřin - vlak se klukovi bude jevit kratší

Rozměry

Einsteinův expres

- má extrémní rozměry (délka 2 400 000 km) a míjí stejně dlouhé nástupiště
- jede stálou extrémní rychlostí $v = 240\,000$ km/s

Dívka ve vlaku

- podle údajů staničních hodin projede nástupiště od začátku do konce za 10 vteřin

2. Kontrakce délek

Pokud se nějaká věc pohybuje vůči mně rychlostí v , jeví se mi kratší.

$$l_k = \frac{l_d}{\gamma}$$

$$\gamma = \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} \geq 1$$

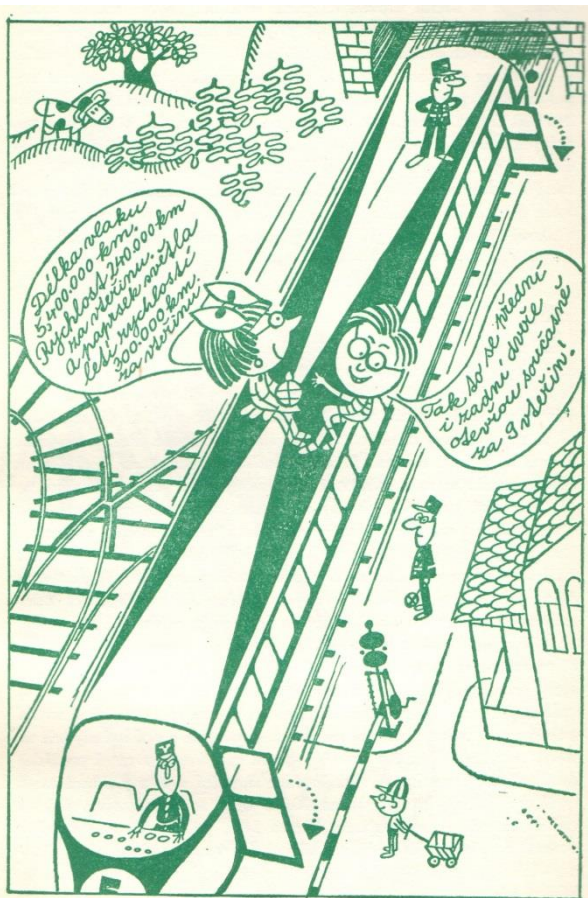
Lorenzův faktor

Současnost

Einsteinův expres

- má extrémní rozměry (délka 5 400 000 km)
- jede stálou rychlostí $v = 240\,000$ km/s

Pozorování z vlaku

- **přední a zadní dveře se otevřou zároveň**

Pozorování z nástupiště

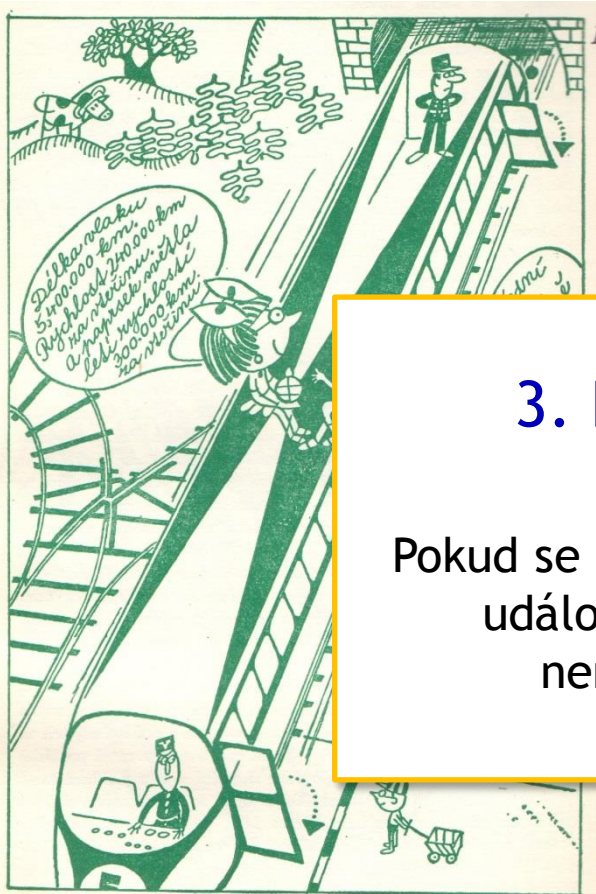
- vlak je kratší, měří jen 3 240 000 km
- k zadním dveřím světlo dolétne za 3 vteřiny
  - k předním dveřím dolétne za 27 vteřin
- **zadní dveře se otevřou o 24 vteřin dříve**

Současnost

Einsteinův expres

- má extrémní rozměry (délka 5 400 000 km)
- jede stálou rychlostí $v = 240\,000$ km/s

Pozorování z vlaku

- **přední a zadní dveře se otevřou zároveň**

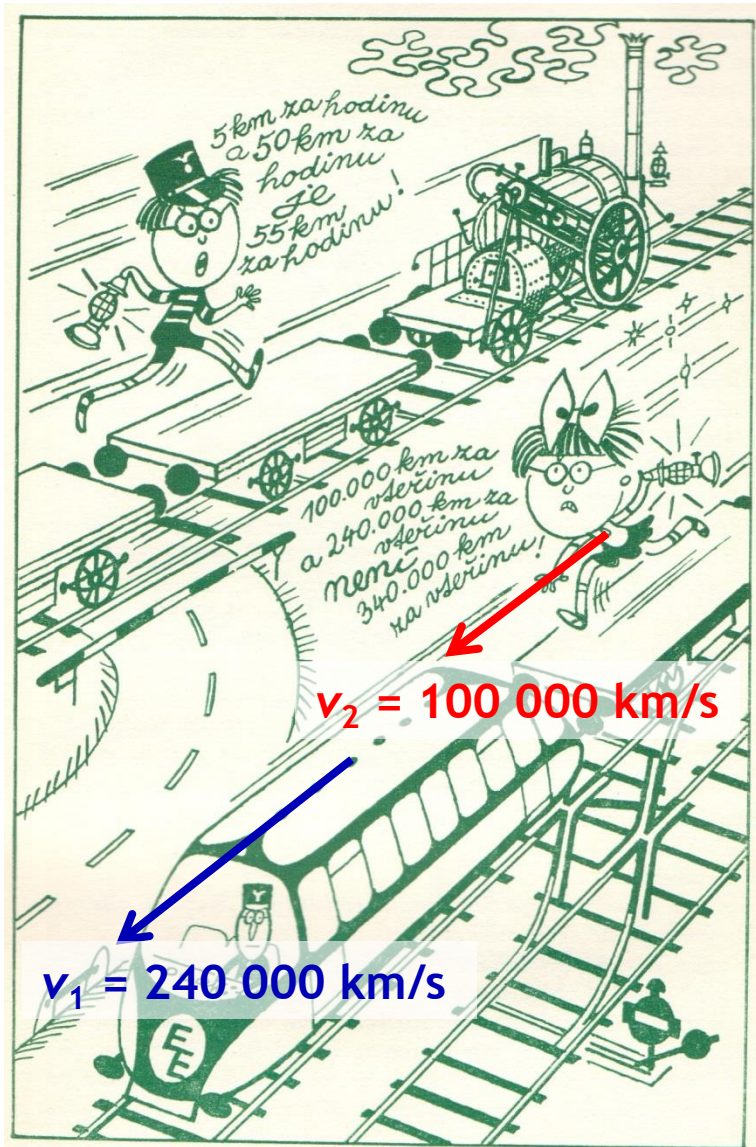
3. Relativita současnosti

Pokud se nějaká věc pohybuje vůči mně, pak události, které jsou pro ni současné, nemusejí být současné pro mě.

- **zadní dveře se otevřou o 24 vteřin dříve**

Skládání rychlostí

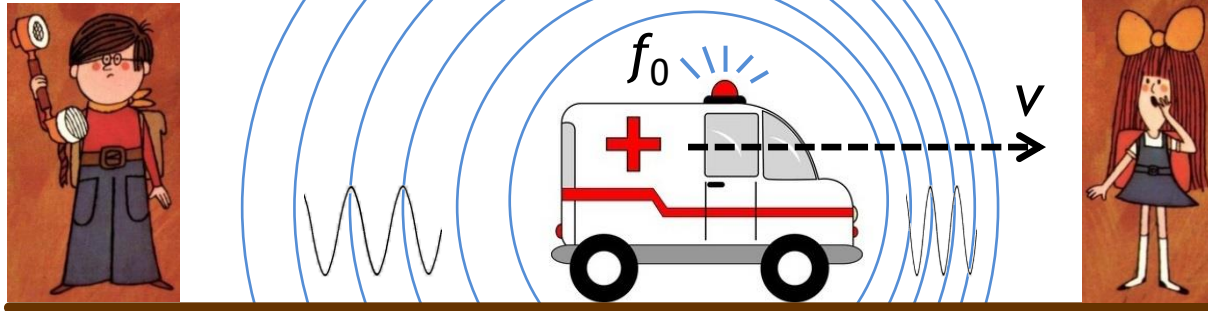
Rychlost pozorovaná na nástupišti

$$v = \frac{v_1 + v_2}{1 + \frac{v_1 v_2}{c^2}}$$

- Pozorovaná rychlost je vždy menší než pouhý součet rychlostí.
- Pokud se vlak (nebo dívka) pohybují rychlostí světla, pak je výsledná rychlost také světelná.

Dopplerův jev

Zvuk

hlubší tón

$$f_{za} = \frac{c}{c + v} f_0 < f_0$$

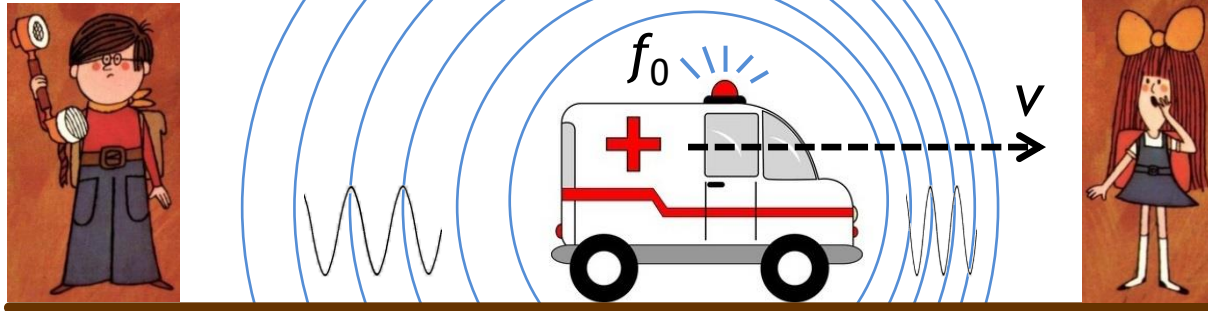
rychlost zvuku při
běžné teplotě
???

vyšší tón

$$f_{před} = \frac{c}{c - v} f_0 > f_0$$

Dopplerův jev

Zvuk

hlubší tón

$$f_{za} = \frac{c}{c + v} f_0 < f_0$$

rychlost zvuku při
běžné teplotě

$$c = 340 \text{ m/s}$$

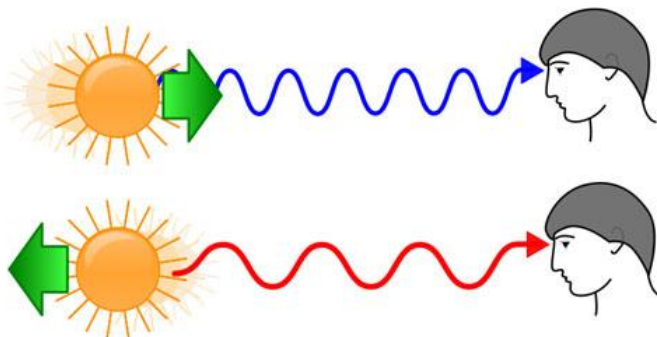
vyšší tón

$$f_{před} = \frac{c}{c - v} f_0 > f_0$$

při rychlosti sanitky
130 km/h

Světlo

Přibližuje-li se hvězda k
nám, vidíme ji modřejší:
modrý posuv

$$f_{před} = \sqrt{\frac{c + v}{c - v}} f_0$$

Vzdaluje-li se hvězda od
nás, vidíme ji červenější:
rudý posuv

$$f_{za} = \sqrt{\frac{c - v}{c + v}} f_0$$

Hmotnost

4. Souvislost mezi hmotností a energií

Pokud se nějaká věc pohybuje vůči mně, pak roste její hmotnost.

$$m = \gamma m_0 \quad \gamma = \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} \geq 1$$

Lorenzův faktor

Celková energie věci o hmotnosti m je

$$E = mc^2$$

Lorentzův faktor

$$\gamma = \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}} \geq 1$$

$$c = 300\,000 \text{ km/s}$$

Malé rychlosti

- $\gamma \approx 1$
- K relativistickým efektům nedochází, platí fyzika podle Newtona (a podle naší každodenní zkušenosti)

Rychlosti blízké rychlosti světla

- γ velké, relativistické efekty silné
- Při rostoucí rychlosti se věci již nezrychlují, ale těžknou

Nadsvětelné rychlosti

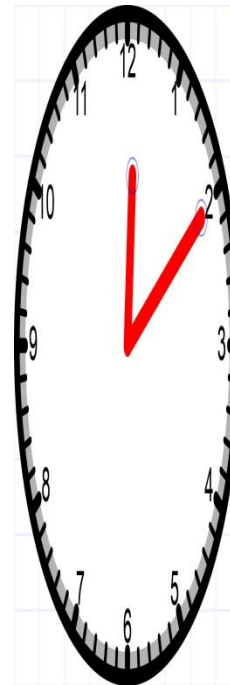
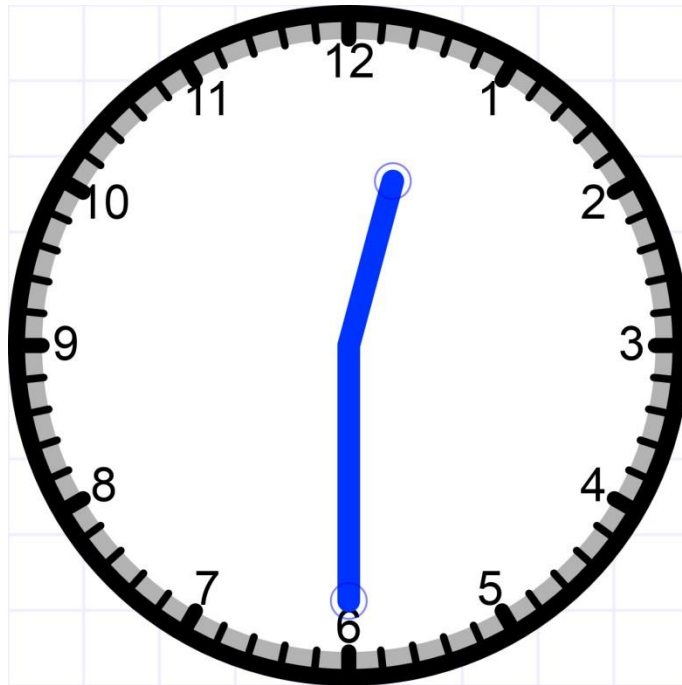
NEEXISTUJÍ

Shrnutí - Speciální teorie relativity

(jen v systémech,
v nichž nepůsobí síly)

$$v = 280\,000 \text{ km/s} = 94\% c$$

- 1. předměty se zplošťují
- 2. čas pro ně ubíhá pomaleji
- 3. jejich barva je více červená (pokud se od nás vzdalují)
- 4. těžknou

Galileova transformace

- přechod od jedné inerciální vztažné soustavy do jiné

t'

x'

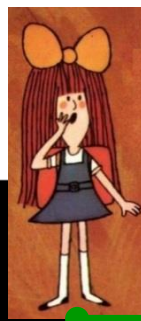
$$x' = x + vt$$

$$y' = y$$

$$z' = z$$

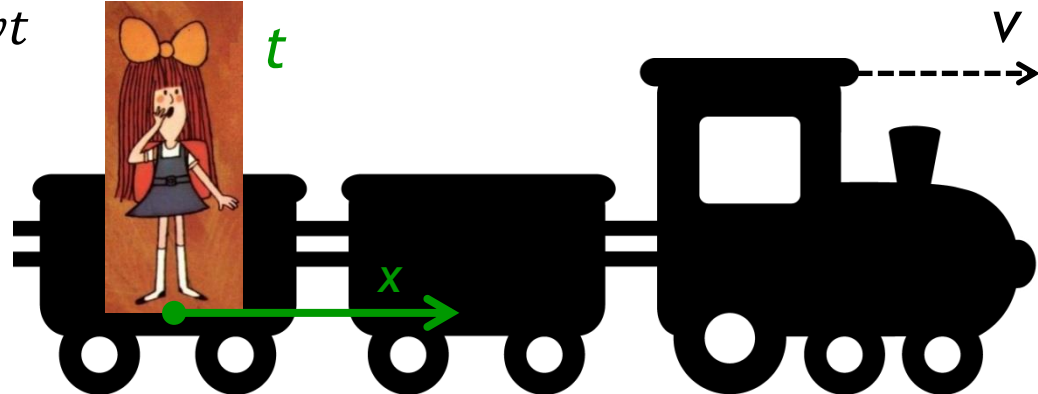
$$t' = t$$

čas je absolutní

t

x

v

Lorentzova transformace

- při konstantní rychlosti světla

t'

x'

$$x' = \gamma(x + vt)$$

$$y' = y$$

$$z' = z$$

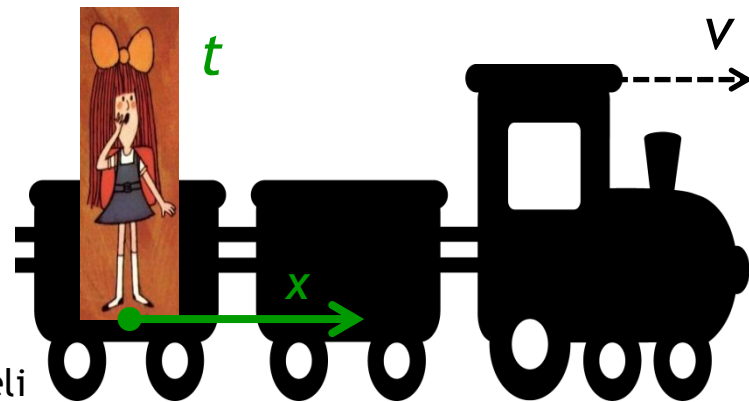
$$t' = \gamma \left(t + \frac{v}{c^2} x \right)$$

prostor a čas závisejí na pozorovateli

t

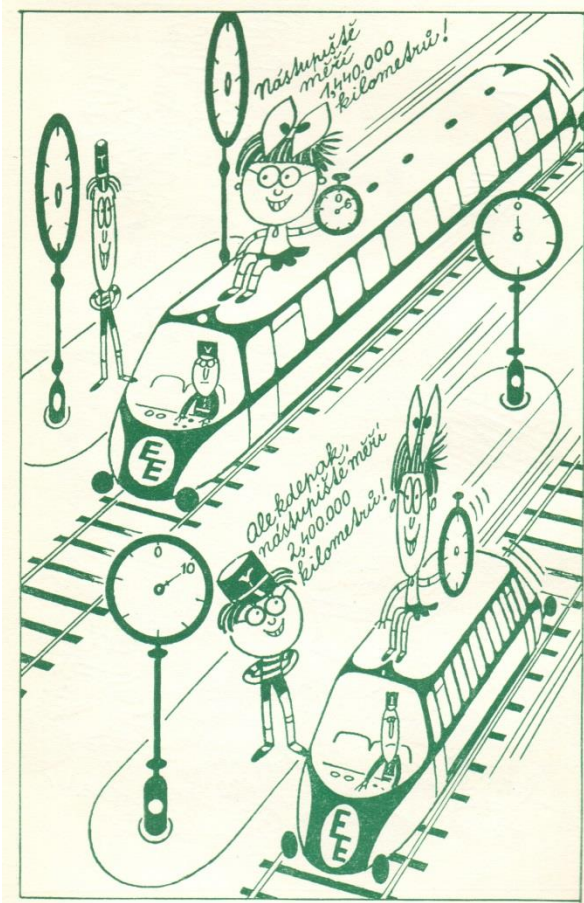
x

v

Časoprostorový interval

$$= \text{vzdálenost}^2 - (c \times \text{doba})^2$$

Jaký je prostoročasový interval mezi průjezdem začátku a konce vlaku začátkem nástupiště?

Dívka ve vlaku

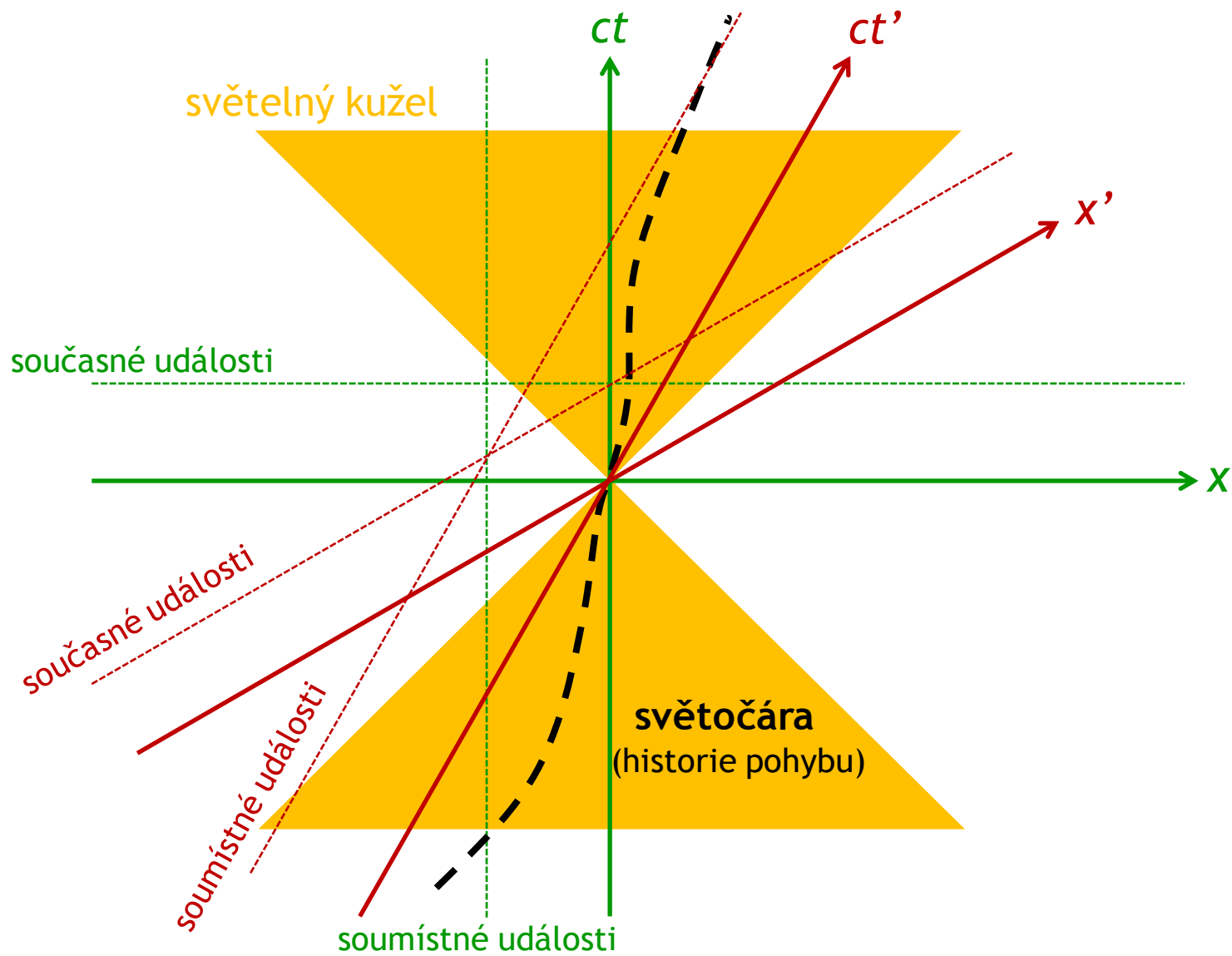
$$\text{ČI} = \text{délka vlaku}^2 - (c \times 10 \text{ vteřin})^2 = -3\,240\,000\,000\,000$$

Chlapec na nástupišti

$$\text{ČI} = 0^2 - (c \times 6 \text{ vteřin})^2 = -3\,240\,000\,000\,000$$

- Stejně pro pozorovatele pohybující se jakoukoliv rychlostí.
- Prostor a čas jsou promíchány.

Minkowského prostoročas

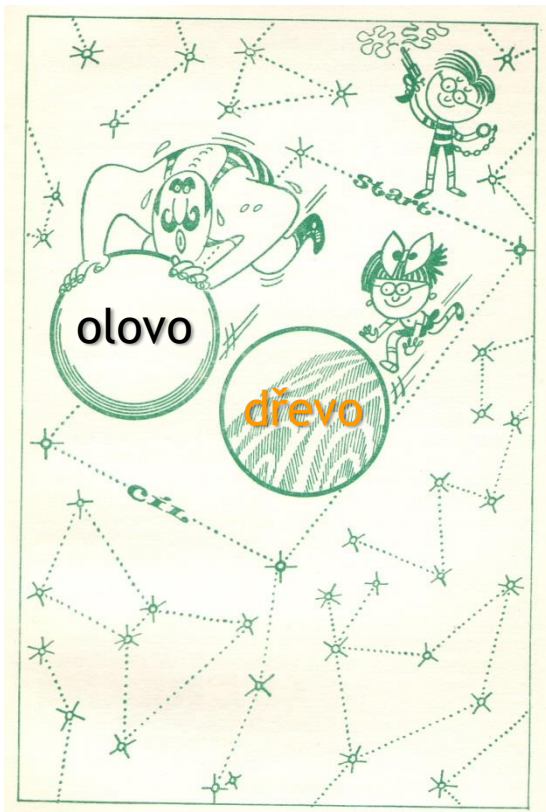

Obecná teorie relativity

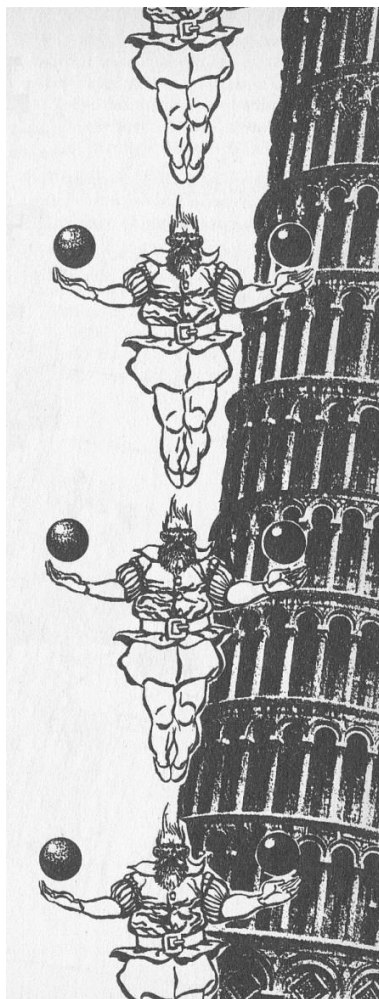
Rozšíření speciální teorie relativity
na neinerciální vztažné soustavy

Ekvivalence setrvačné a gravitační hmotnosti

setrvačná hmotnost

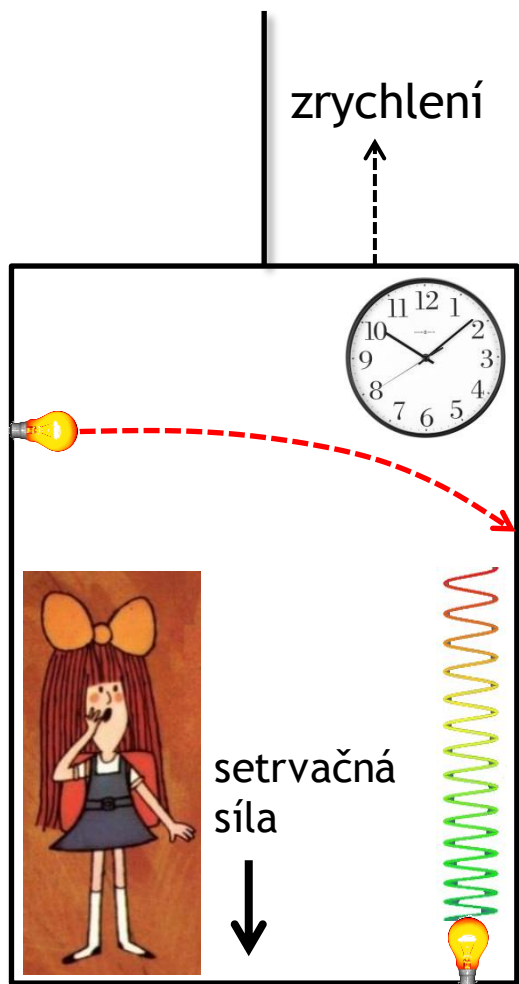

Galileo Galilei, Pisa, 1590

gravitační hmotnost

Einsteinův výtah

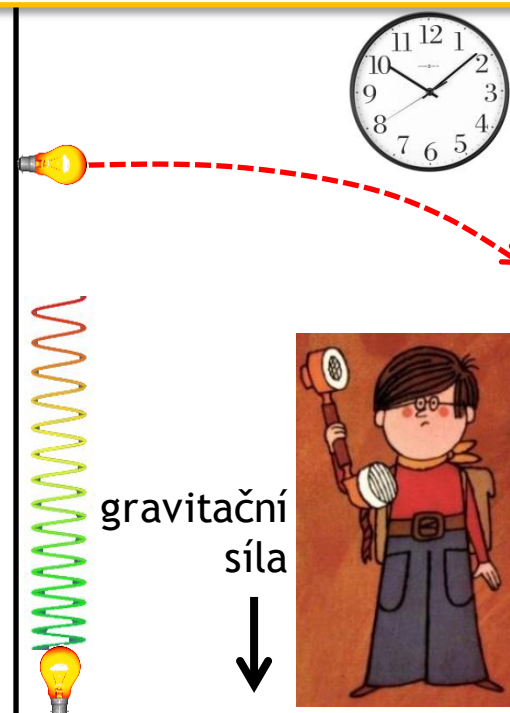
světelný paprsek se ohýbá

gravitační rudý posuv

Gravitační dilatace času

Pokud na mě působí gravitace, plyne pro mě čas pomaleji.

$$t_G = \gamma_G t_0 \quad \gamma_G = \frac{1}{\sqrt{1 - \frac{v_{\text{druhá kosmická}}^2}{c^2}}}$$

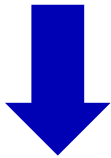

Země

Princip ekvivalence: Žádným pokusem nelze odlišit zrychlení od působení gravitačního pole.

Slapové jevy

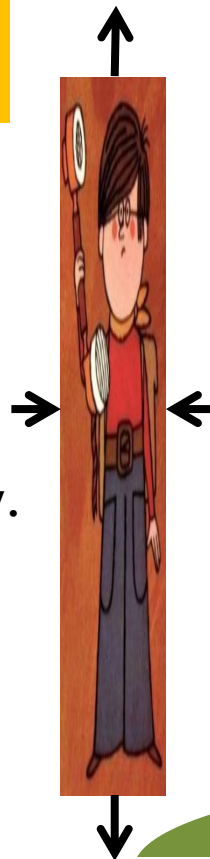
- je-li kabina výtahu dost velká, naměříme odchylky v gravitačním působení

Princip ekvivalence platí jen pro malé oblasti (lokálně)

Takto by byl kluk natahován v blízkosti například černé díry.

Zakřivení prostoročasu

Země

Černá díra

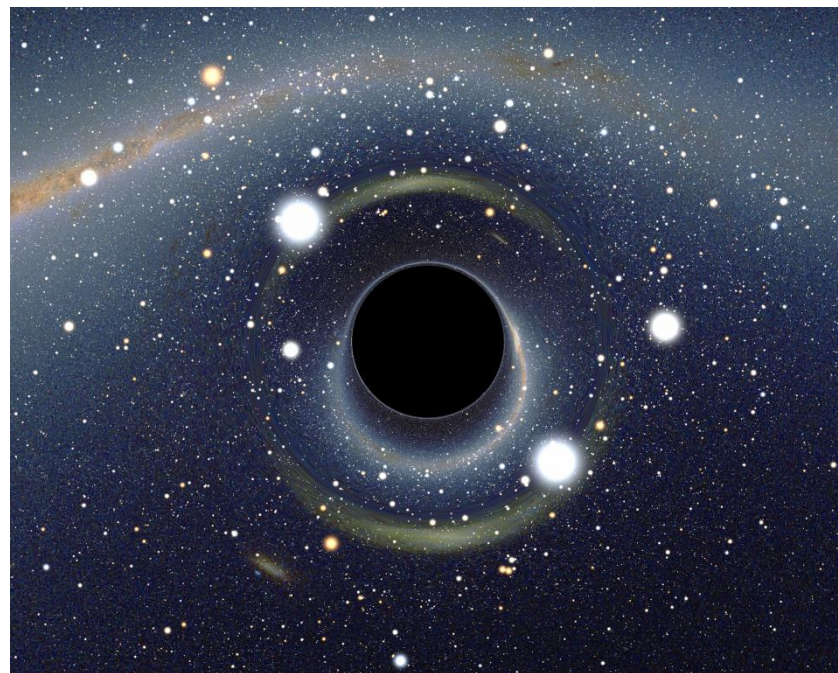
- velmi hmotný objekt malých rozměrů (minimálně asi 3 x hmotnost Slunce)
- prostoročas v jejich okolí silně zakřiven

Horizont černé díry (Schwarzschildův poloměr)

- pod horizontem je 2. kosmická rychost vyšší než rychost světla (nic se nemůže zpoza horizontu ven)

$$r_h = \frac{2\kappa M}{c^2}$$

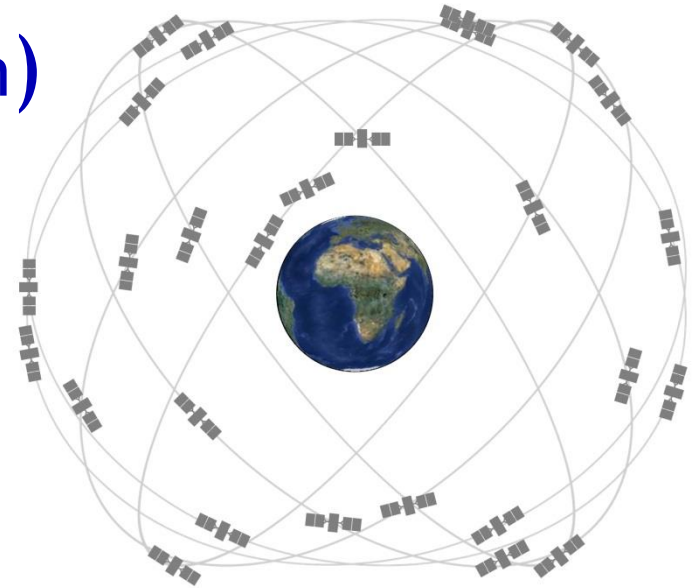
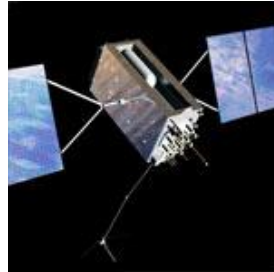
Země	9 mm
Slunce	3 km
NGC 4889	60 biliónů km

Kde se setkáme s efekty teorie relativity?

GPS (Global Positioning System)

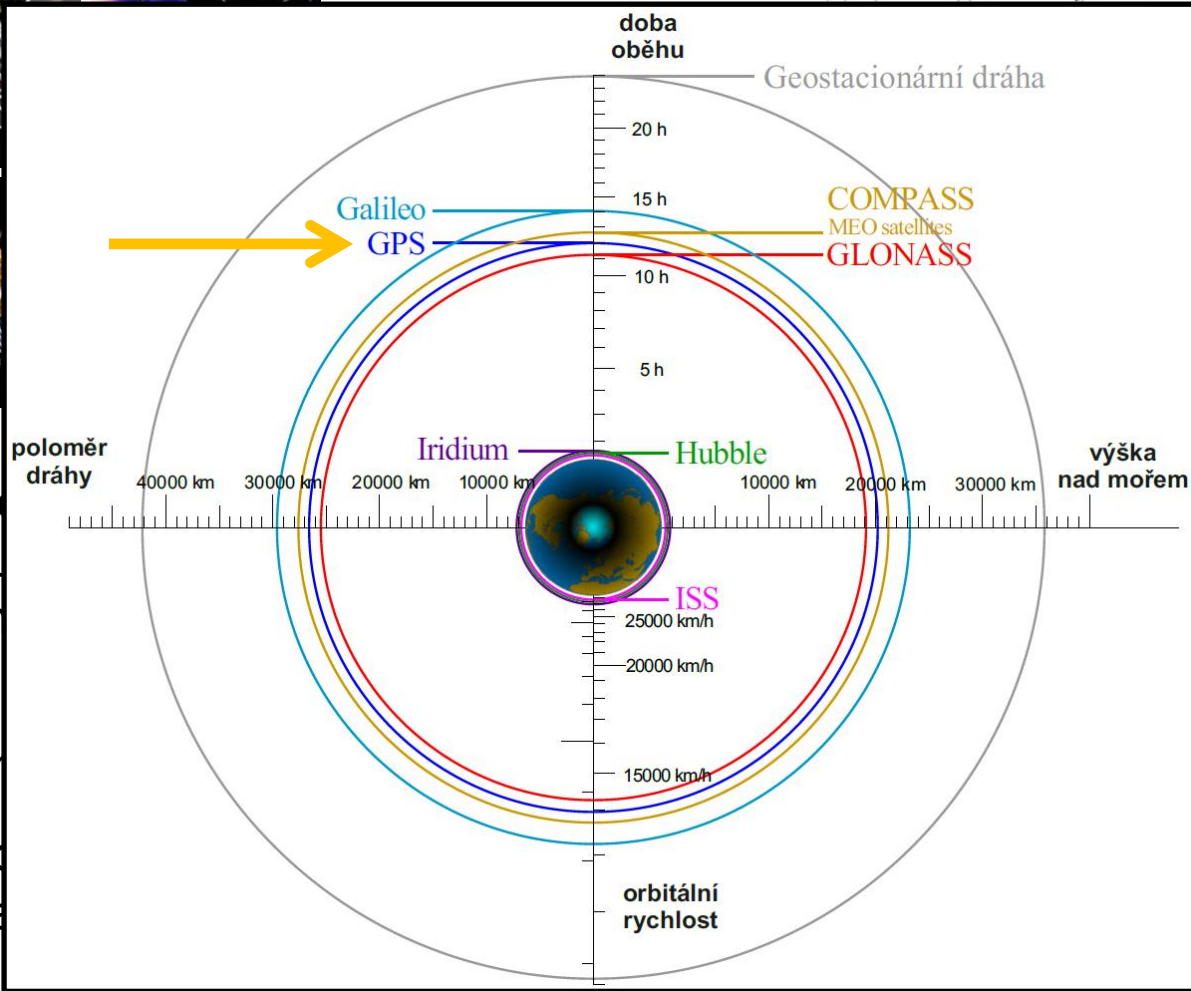
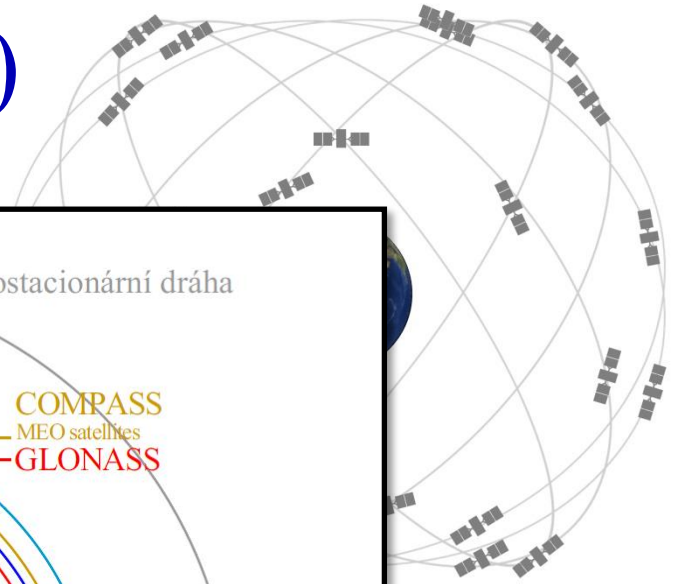
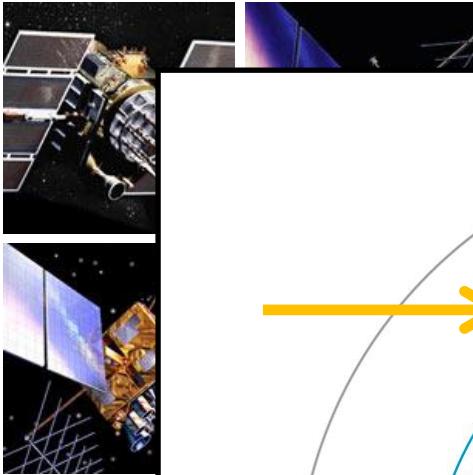

- **32 družic** obíhajících Zemi ve výšce cca **20 000 km** (v každou chvíli je na každém bodě Země vidět minimálně 9 družic)
- Rychlost družice vůči *nerotující* Zemi je cca **4 km/s** (každá družice Zemi oběhne 2x za den)
- V každé družici - **atomové hodiny**, které se za den opozdí nanejvýš o 1 nanosekundu

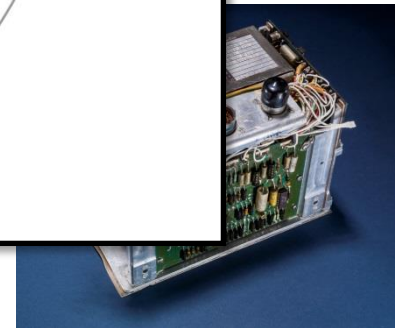

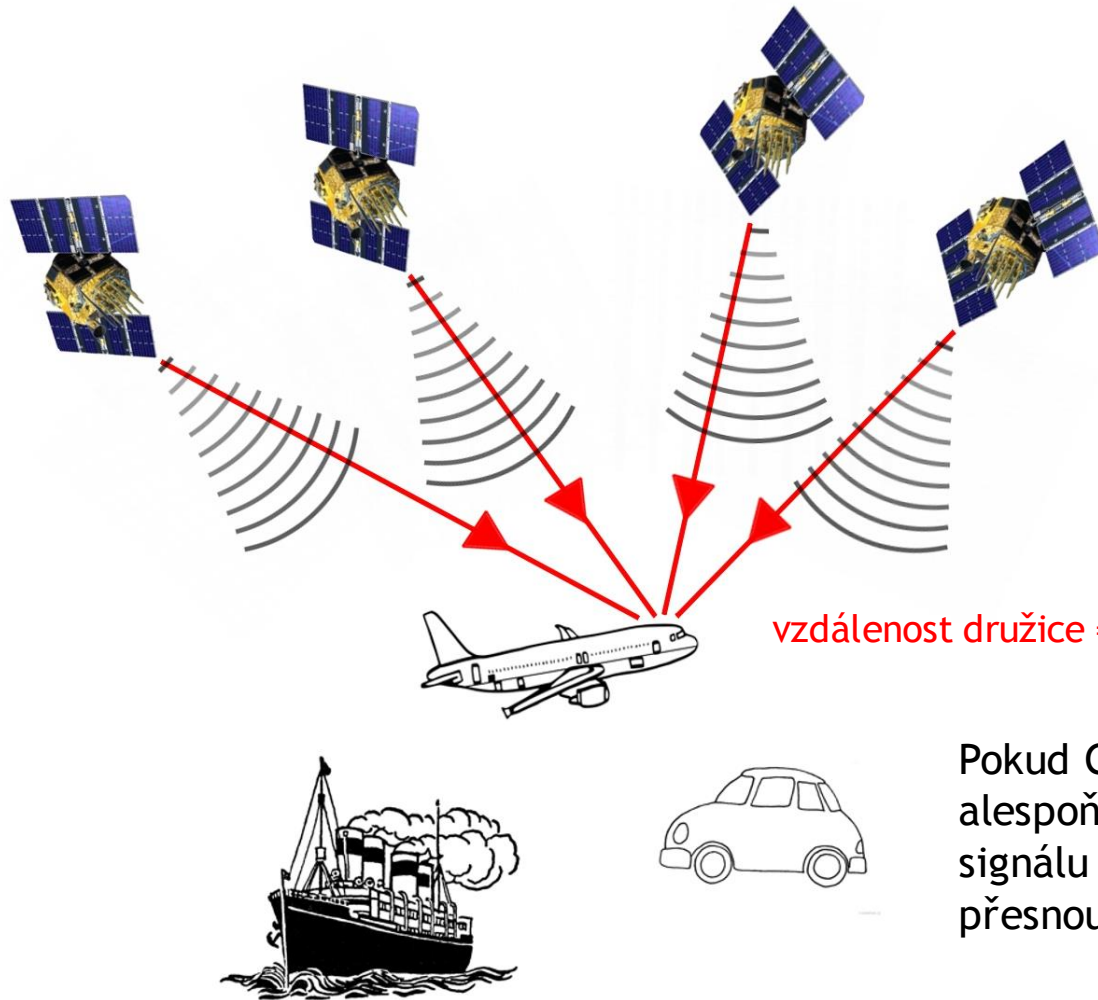
GPS (Global Positioning System)

- 32 družic (v každou minimálně)
- Rychlost (každá dráha)
- V každé době opozdí na

Jak GPS funguje

Každá družice vysílá údaj o své poloze a o svém čase.

Signál se šíří rychlostí světla c k zemi.

vzdálenost družice = $c \times$ zpoždění signálu

Pokud GPS zařízení zachytí signál alespoň ze **čtyř družic**, ze zpoždění signálu vypočítá triangulací svou přesnou polohu.

1 ns chyba v měření času $\rightarrow$ 30 cm chyba v měření polohy

Jak se projeví teorie relativity

Efekty speciální relativity

- Družice se vůči nám na Zemi pohybují

čas v nich plyne

- Člověk na rovníku se pohybuje rychlostí cca

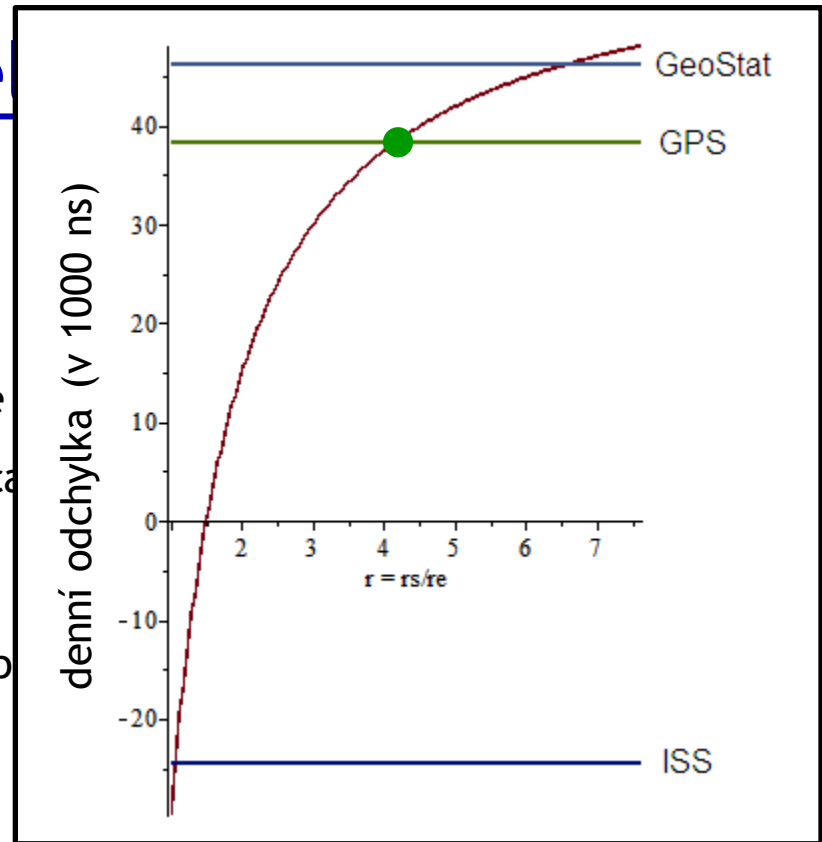
Efekt obecné relativity

- Na družice působí slabší gravitace než na p
- Navíc na ně působí odstředivá síla

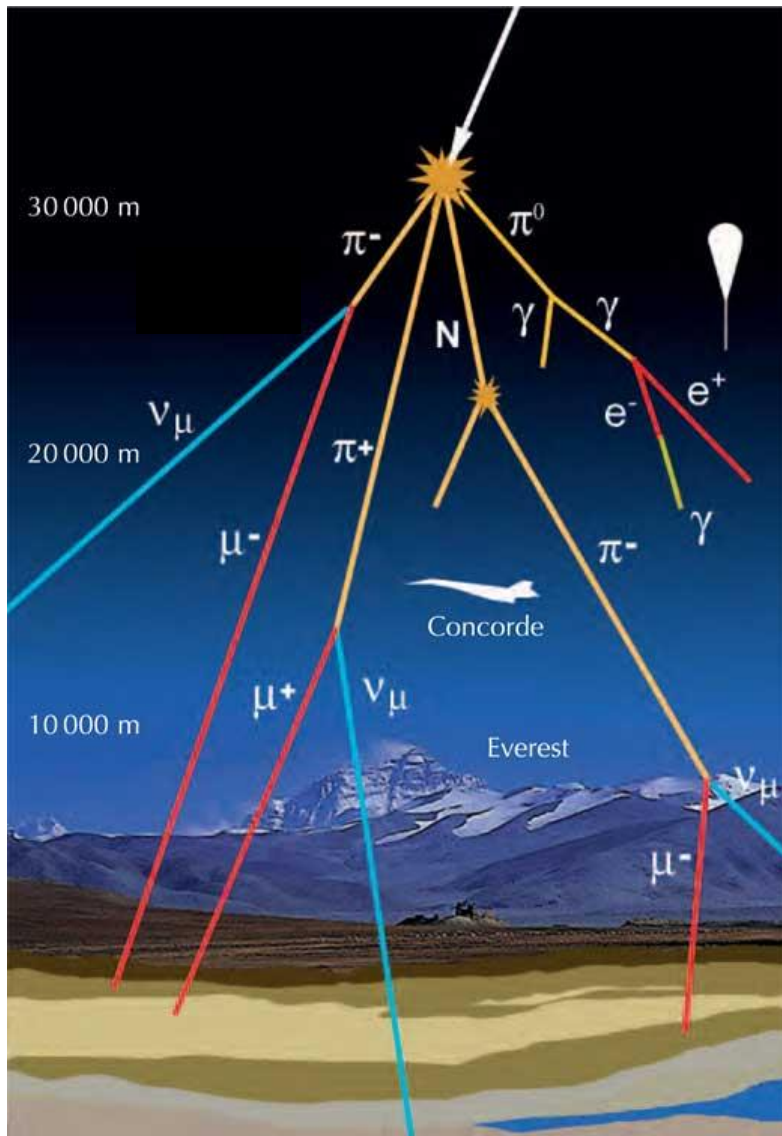

čas v nich plyne rychleji než na Zemi - odchylka 46 000 ns za den

Celková odchylka: 38 000 ns za den.
Přepočteno na vzdálenost to je víc jak 10 km!

Kosmické záření

Ve vrchních vrstvách atmosféry vznikají miony, částice s poločasem rozpadu

$$T = 1,5 \mu\text{s}$$

které se šíří rychlostí $v = 0,9997 c$ k zemi.

~~Polovina vzniklých mionů se rozpadne během~~

~~$$L = v T = 450 \text{ metrů letu}$$~~

~~a na zem nedoletí skoro žádný.~~

POZOR! Rychlost je blízká rychlosti světla, musíme započítat dilataci času:

Při dané rychlosti je Lorentzův faktor přibližně

$$\gamma = 40$$

takže vzhledem k nám je poločas rozpadu

$$T' = 60 \mu\text{s}$$

a polovina mionů ulétne 18 km, než se rozpadne - dost na to, aby dopadly na zemský povrch.

Urychlovače částic

Centrum pro jaderný
výzkum CERN

LHC (Large Hadron Collider)

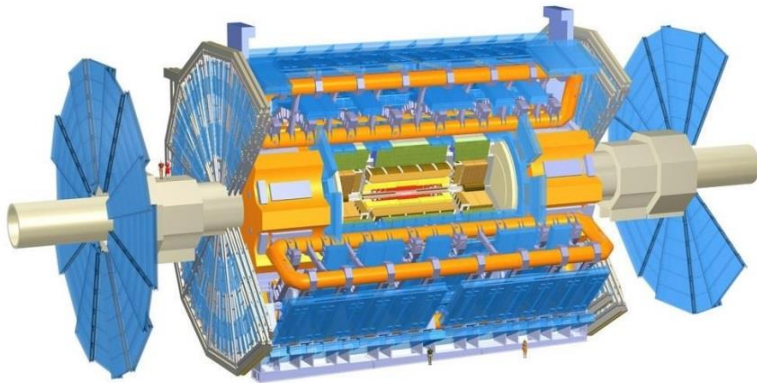
- urychluje protony
- $v = 0.999\,999\,99\,c$
(rychlost jen o 10 km/h
menší než rychlost světla)
- $\gamma = 7\,000$
- protony oběhnou prstenec
10 000 krát za vteřinu

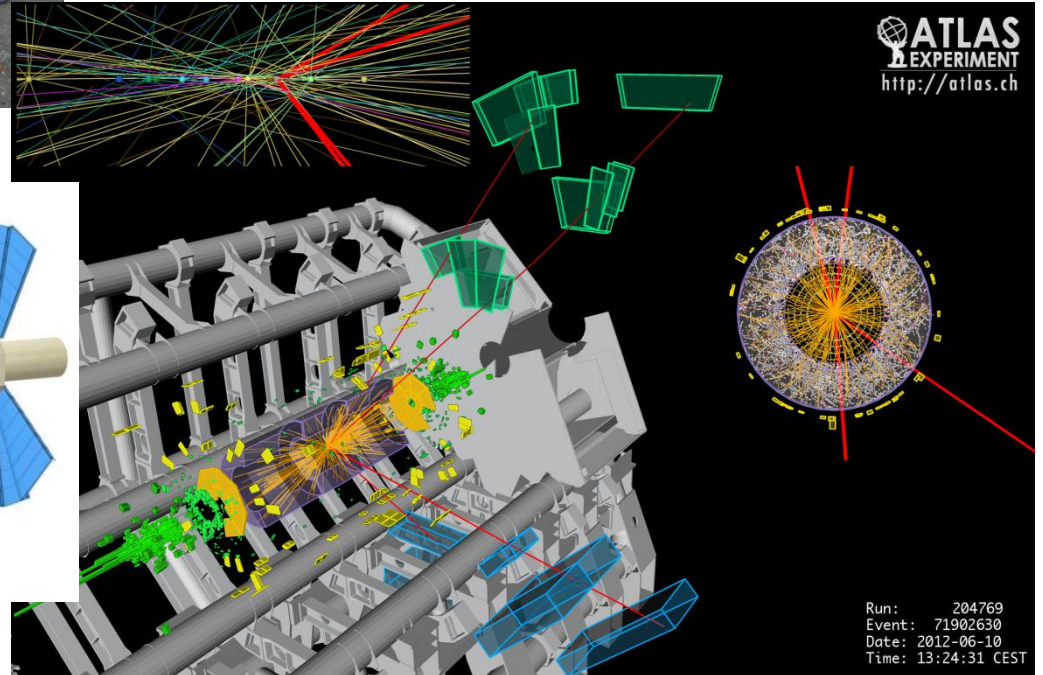
Urychlovače částic

Srážkami se dozvídáme, z čeho jsou částice složeny a jaké síly je drží pohromadě.

Detektor ATLAS (CERN)

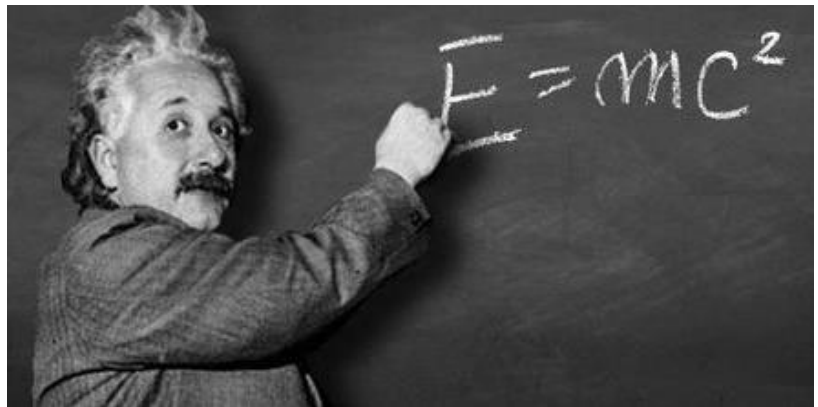

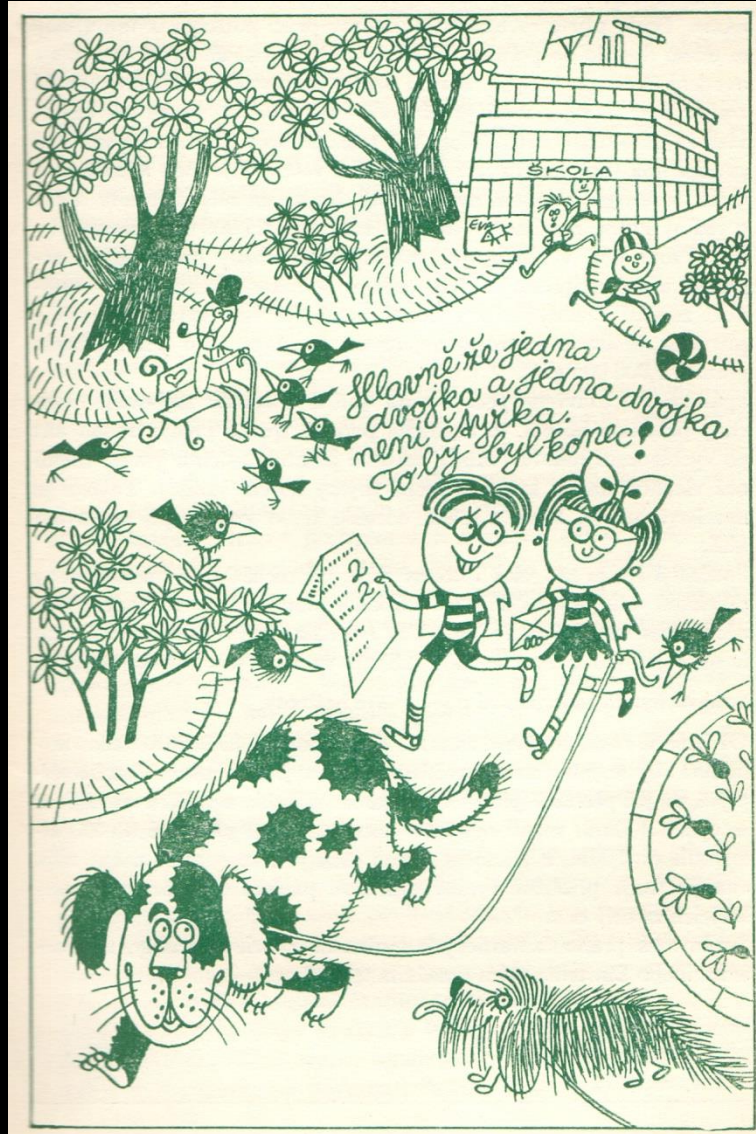

Einsteinova relativita

- Poloha, rozměry, čas, rychlost, současnost a hmotnost nejsou absolutní pojmy - závisí na rychlosti pozorovatele.
- Absolutní je rychlost světla (pro všechny pozorovatele stejná).
- Teorie vychází z toho, že hledáme takové vztažné soustavy, ve kterých budou mít všechny fyzikální zákony stejný tvar.
- Efekty teorie relativity se projevují při vysokých rychlostech (nebo při velmi silné gravitaci).

DÍKY ZA POZORNOST

Slavně je jedna dvojka a jedna dvojka
nemí číselka.
To by byl konec!